

**Η αρχαία δημοτική ποίηση και τα ωραία προϊόντα του γερμανικού Παρνασσού.
Σημειώσεις για την πρόσληψη του γερμανικού Ρομαντισμού στον περιοδικό τύπο του
19^{ου} αιώνα**

Κατερίνα Καρακάση*

I.

Ο Arthur O. Lovejoy σημειώνει ήδη το 1924 την αναγκαιότητα της αποδοχής μιας «prima facie πολλαπλότητας των Ρομαντισμών». (Lovejoy 1924, 235-236) Αυτή η πολλαπλότητα δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και σημαίνουσες ομοιότητες μεταξύ των διαφορετικών εθνικών Ρομαντισμών. Και αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά οφείλονται μεταξύ άλλων και στα δίκτυα διακίνησης πληροφοριών που αναπτύσσονται κατά τον 19^ο αιώνα, δηλαδή στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο που γνωρίζουν πρωτοφανή άνθιση. (Osterhammel 2010, 74-76) Στην Ελλάδα που δημιουργείται ως κράτος την ώρα που ο Ρομαντισμός – στα πλαίσια του οποίου άνθισε και ο φιλελληνισμός – είναι ακόμα κραταιός, επόμενο είναι η ροή πληροφοριών σχετικών με τον ευρωπαϊκό Ρομαντισμό να είναι συνεχής και ταυτόχρονα «τυχαία».

Τυχαία είναι η ροή και άρα και η πρόσληψη γιατί τα άρθρα που αφορούν είτε εκπροσώπους, είτε έργα του Ρομαντισμού, εξαρτώνται από την πρόσβαση που έχει ο εκδότης, ο αρθρογράφος ή ο μεταφραστής σε ξένες πηγές, δηλαδή τις γλώσσες που γνωρίζει και τα ξένα έντυπα, βιβλία κτλ. που βρίσκονται στη διάθεση του. Αυτό οδηγεί σε μια σχεδόν άναρχη και αποσπασματική μεταφορά ιδεών, τάσεων και ρομαντικών αισθητικών μοντέλων. Στην Ελλάδα άλλωστε δεν υπάρχουν εκδοτικές απόπειρες που να λειτουργούν ως όργανα του Ρομαντισμού και να επιθυμούν να προσφέρουν μια συνολική εικόνα της ευρωπαϊκής ρομαντικής σκηνής. Τα σχετικά με τον Ρομαντισμό εμφανίζονται σε περιοδικά, που είναι τις περισσότερες φορές ποικίλης ύλης, δίπλα σε άλλες ειδήσεις, κείμενα, άρθρα, στήλες.

Από αυτή την άποψη δεν μπορεί κανείς να περιμένει να συναντήσει στον περιοδικό τύπο της εποχής μια συστηματική φιλολογική μεταφορά της αισθητικής και των ποιητικών μέσων του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού στην Ελλάδα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο περιοδικός τύπος της εποχής δεν παίζει ένα σημαντικό ρόλο στο σχηματισμό της νέας εθνικής γραμματείας, στο πλαίσιο της οποίας κυριαρχεί καταρχάς ο Ρομαντισμός. Αντιθέτως: μεταφέρει (και μεταλλάσσει ταυτόχρονα) όψεις και ψηφίδες άλλων εθνικών Ρομαντισμών,

* Κατερίνα Καρακάση: επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών στο Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας με αντικείμενο την Γερμανική Λογοτεχνία και την Συγκριτική Γραμματολογία. Μεταξύ του 2010 και 2012 ήταν υπότροφος της Humboldt-Stiftung. Η μονογραφία της με τίτλο *Όψεις του Τραγικού. Από τον Πλάτωνα ως τον Ρακίνα* κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Gutenberg (2011). Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ – ΕΚΠΑ – ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ.

(ανα)-τροφοδοτώντας την εγχώρια λογοτεχνική σκηνή κύρια πρότυπα της οποίας είναι η γαλλική και η αγγλική γραμματεία και δευτερεύοντος η γερμανική, που είναι και το αντικείμενο του παρόντος άρθρου.

Η περίπτωση του γερμανικού Ρομαντισμού, που και αυτός μεταφέρθηκε εν πολλοίς μέσω του περιοδικού τύπου, είναι για δύο λόγους ιδιότυπα άναρχη – σε σχέση τουλάχιστον με τον αγγλικό ή τον γαλλικό Ρομαντισμό με τους οποίους ήταν πιο εξοικειωμένοι οι νεοέλληνες λογοτέχνες. Ο ένας λόγος είναι ότι ο γερμανικός Ρομαντισμός μεταφέρθηκε στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό κυρίως μέσω γαλλικών και αγγλικών πηγών. Οι αρθρογράφοι και οι μεταφραστές λογοτεχνικών πονημάτων ή διαφόρων ειδών ενημερωτικών κειμένων τις περισσότερες φορές δεν είχαν πρόσβαση στις πρωτότυπες πηγές και η εικόνα που είχαν για την γερμανική λογοτεχνική σκηνή ήταν διαμορφωμένη (ή και παραμορφωμένη) ήδη από την οπτική άλλων.

Ο δεύτερος εξίσου σημαντικός λόγος είναι οι ιδιαιτερότητες του γερμανικού Ρομαντισμού. Έτσι στη Γερμανία έχουμε σχετικά νωρίς ένα πρωτορομαντικό κίνημα που ονομάζεται Θύελλα και Ορμή (1770 -1785). Εμπνευστής του είναι ο Johann Gottfried Herder που ζητά η ποίηση να είναι φυσική και αυθόρμητη, ενώ στις τάξεις του ανήκουν μεταξύ άλλων οι νεαροί τότε Goethe και Schiller.¹ Το επιστολικό μυθιστόρημα *Τα πάθη του νεαρού Βέρθερου* (1774) που γράφει ο Goethe σε ηλικία μόλις 25 ετών αποτελεί ένα από τα ορόσημα του κινήματος. Ακολουθεί ο Γερμανικός Κλασικισμός ή Κλασικισμός της Βαϊμάρης (1786-1832), μια λογοτεχνική κίνηση που οφείλει την ύπαρξη της στην φιλία και την συνεργασία του Goethe με τον Schiller. Ο Γερμανικός Κλασικισμός αποστασιοποιείται από την παραφορά της Θύελλας και Ορμής και στρέφεται προς την ελληνική αρχαιότητα και τα κλασσικά ουμανιστικά ιδεώδη. Ήδη όμως το 1795 εμφανίζονται στη λογοτεχνική σκηνή της Γερμανίας οι ρομαντικοί που και κυριαρχούν μέχρι το 1848². Ο γερμανικός Ρομαντισμός που

¹ Οι νέοι λογοτέχνες μεταξύ είκοσι και τριάντα ετών εναντιώνονται στους κανόνες του γαλλικού κλασικισμού, όπως έχουν εισαχθεί και επικρατούν την εποχή εκείνη στη Γερμανία, ενώ υπογραμμίζουν την ανάγκη για δημιουργική ελευθερία, εκφραστική αμεσότητα και ανεπιτήδευτο ύφος. Στη δύναμη της λογικής και στις κανονιστικές ποιητικές αντιτάσσουν την δύναμη της ιδιοφυίας, όπως την εκφράζει π.χ. η ανταρσία του Προμηθέα, ο οποίος γίνεται πλέον το πρότυπο του ποιητή, του ποιητή που είναι σε θέση να δημιουργήσει μια νέα μυθολογία. Δεν είναι όμως μόνο το περιεχόμενο αυτής της ποίησης που σηματοδοτεί την άνευ προηγουμένου ανταρσία μιας νέας γενιάς λογοτεχνών, αλλά και η αντίστοιχη αισθητική τους, που απορρίπτει τις έως τότε λογοτεχνικές συμβάσεις και αρνείται την αυθεντία του Αριστοτέλη. Ο Σαίξπηρ αποτελεί σε αυτό το πλαίσιο υπόδειγμα ιδιοφυούς καλλιτέχνη, απόδειξη της ιστορικότητας της λογοτεχνίας καθώς και το μοντέλο μιας άλλης δημιουργικής πράξης. (Bories, 198)

² Ο Ρομαντισμός στη Γερμανία στράφηκε προς την φύση, το συναίσθημα, την μουσικότητα της γλώσσας, το παράδοξο, την μεταφυσική και την φαντασία εξιδανίκευσε την τέχνη και υποστήριξε την χωρίς όρια ελευθερία του καλλιτέχνη ενδιαφέρθηκε για τις σκοτεινές πλευρές του ανθρώπινου υποκειμένου, δηλαδή για το ασυνείδητο, το ερωτικό πάθος, τα όνειρα, τις εμμονές, τις ψυχικές διαταραχές, διατύπωσε την ανάγκη δημιουργίας μιας λαϊκής ποίησης και μιας νέας μυθολογίας ενώ ασχολήθηκε με την προφορική παράδοση συλλέγοντας και καταγράφοντας λαϊκά τραγούδια και παραμύθια. Ιδιαιτερότητες του γερμανικού ρομαντισμού αποτελούν η αποσπασματικότητα της ποιητικής δημιουργίας, η σύζευξη διαφορετικών αφηγηματικών ειδών

γεννήθηκε ως αντίδραση στο Κλασικισμό του Goethe και του Schiller και συνέχισε κατά κάποιον τρόπο την επαναστατική παράδοση της Θύελλας και Ορμής θεωρείται ότι εξελίχθηκε σε τρεις φάσεις. Τον πρώιμο Ρομαντισμό (μέχρι το 1804), οι κυριότεροι εκπρόσωποι του οποίου είναι οι αδελφοί Schlegel, ακολούθησε ο Ρομαντισμός της Χαϊδελβέργης ή νέος Ρομαντισμός με πρωτοστάτες τους μεταξύ άλλων τους αδελφούς Grimm, ενώ ο ύστερος Ρομαντισμός εκπροσωπείται από συγγραφείς όπως ο E.T.A. Hoffmann³.

Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η εικόνα που έχουν οι γερμανοί για την εξέλιξη της ποιητικής θεωρίας και πράξης από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έως τα μέσα περίπου του 19^{ου}, μια εικόνα η οποία δεν συνάδει με την εικόνα που έχουν οι εκτός Γερμανίας για την γερμανική λογοτεχνία. Στην Ελλάδα, όπως και στη Γαλλία με την οποία η ελληνική λογοτεχνική σκηνή διατηρούσε ισχυρούς δεσμούς, ο Goethe και Schiller θεωρούνται ρομαντικοί, ενώ στην πραγματικότητα ξεκινήσανε και οι δύο με την Θύελλα και Ορμή για να δημιουργήσουν κατόπιν τον Γερμανικό Κλασικισμό, ενώ ο ηλικιωμένος Goethe μεγάλος θαυμαστής του λόρδου Βύρωνα, δίνει και εξαιρετικά δείγματα ρομαντικής ποίησης, πχ. στο δεύτερο μέρος του Φάουστ⁴.

Αυτό σημαίνει ότι αυτό που «εισάγεται» στην Ελλάδα ως γερμανικός Ρομαντισμός είναι ένα ανομοιογενές λογοτεχνικό και θεωρητικό υλικό, μια και είναι το αποτέλεσμα διαφορετικών και μάλιστα αντιμαχόμενων ποιητικών. Το γεγονός ότι αυτό περνάει γενικά απαρατήρητο είναι δύσκολο να ερμηνευτεί μονοσήμαντα. Μπορεί είτε να οφείλεται στο ότι Ρομαντισμός είναι ένας όρος ιδιαίτερα ασαφής και άρα υπό την σκέπη του χωρούν χωρίς να γίνουν αντιληπτά διαφορετικά αισθητικά προγράμματα, είτε να είναι αποτέλεσμα του ορίζοντα προσδοκιών και των αισθητικών εμπειριών των αναγνωστών, που προϋποθέτουν το ρομαντικό (ή και το αντι-ρομαντικό) υπόβαθρο των κειμένων που διαβάζουν. Ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας που μας ενδιαφέρει εδώ, και αυτό είναι και το σημαντικό, η πρόσληψη του γερμανικού Ρομαντισμού σημαίνει μεταξύ άλλων και την ερμηνευτική του «μεταποίηση» κατά την διαδικασία δημιουργίας της νέας εθνικής γραμματείας.

II.

Όποιες ετικέτες κι αν δώσουμε στην γερμανική λογοτεχνία της εποχής αυτής σίγουρο είναι ότι άσκησε μεγάλη επίδραση στη νέα ελληνική λογοτεχνία, μια επίδραση πολλαπλώς

(της ποίησης με την πεζογραφία ή και με το θέατρο) σε ένα έργο, καθώς και η σύνδεση της λογοτεχνίας με άλλες τέχνες, αλλά και με εξωλογοτεχνικά κείμενα, όπως πχ. φιλοσοφικά κείμενα, επιστημονικά κτλ., κάτι που απαντάται αργότερα και στον μοντερνισμό. Για το θέμα βλ. μεταξύ πολλών άλλων την μελέτη του Safranski. (Safranski, Rüdiger: *Romantik. Eine deutsche Affäre*. Darmstadt: Wissenschaftlichste Buchgesellschaft 2007.)

³ Για την δυσκολία κατηγοριοποιήσεων την εποχή αυτή βλ. Beutin. (Beutin, 202-227)

⁴ Ο ίδιος ο Goethe δεν ήθελε να θεωρείται αποκλειστικά κλασικός ποιητής. (Borchmeyer 2002, 22)

τεκμηριωμένη⁵. Ενδεικτικά να αναφέρουμε εδώ το μνημειώδες έργο του Γιώργου Βελουδή *Germanograezia* που εκδόθηκε το 1983 και στο οποίο εξετάζει τις γερμανικές επιρροές στη ελληνική λογοτεχνία μεταξύ 1750 και 1944 μελετώντας συστηματικά και τις εκλεκτικές συγγένειες μεταξύ ελληνικού και γερμανικού Ρομαντισμού.⁶ καθώς και την νεώτερη μελέτη που αφορά την επίδραση που άσκησε το γερμανικό ρομαντικό κίνημα στους νεοέλληνες λογοτέχνες, το *Placing Modern Greece* της Constanze Güthenke του 2008, που εξετάζει την περίοδο 1770 και 1880.⁷ Υπάρχουν και πολλές άλλες σημαντικές μελέτες μεγαλύτερες ή μικρότερες στις οποίες δεν μπορούμε να αναφερθούμε εδώ.

Οι πτυχές ωστόσο της πρώτης γνωριμίας του ελληνικού κοινού με τους γερμανούς ρομαντικούς ποιητές, δραματουργούς και στοχαστές δεν έχουν μελετηθεί ακόμα επαρκώς. Πρόκειται για μια γνωριμία που πραγματοποιείται κατά κύριο λόγο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μέσω του περιοδικού τύπου του 19ου αιώνα. Αυτό το κόρπους κειμένων που αφορά πρωτεργάτες του ρομαντικού κινήματος στη Γερμανία και περιλαμβάνει μεταφράσματα όπως και παραφράσεις λογοτεχνικών έργων έχει μέχρι σήμερα μόνο εν μέρει αξιοποιηθεί ερευνητικά και αυτό παρόλο που υπάρχουν αξιόλογες μελέτες για τον περιοδικό τύπο της εποχής⁸.

Ο λόγος για τον οποίο η φιλολογική κριτική δεν έχει ενσκήψει στα κείμενα αυτά είναι γιατί είναι κατά κύριο λόγο σύντομα άρθρα μεταξύ των οποίων βρίσκονται πάμπολλες σύντομες βιογραφίες⁹. Έτσι π.χ. τόσο ο Johann Gottfried Herder, ο θεωρητικός της Θύελλας και Ορμής, όσο και ο August Wilhelm Schlegel, ο θεμελιωτής του γερμανικού Ρομαντισμού, παρουσιάζονται μέσω βιογραφιών στο ελληνικό κοινό. Εκτός από αυτά τα βιογραφικά

⁵ Ειδικά ο ελληνικός ρομαντισμός επηρεάστηκε σημαντικά από τον γερμανικό και αυτό καταδεικνύει και ένα από τα πάρα πολλά παραδείγματα που θα μπορούσαμε να δώσουμε εδώ: ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Ο Ραγκαβής, που είναι ο πρώτος που συνδέοντας τον εαυτό του με τους ρομαντικούς ποιητές γράφει ένα τρόπο τινά μανιφέστο υπέρ του ρομαντισμού το 1837 στο πρόλογο του δράματος *Φροσύνη*, έχει επηρεαστεί σημαντικά από τον γερμανικό ρομαντισμό. (Vitti, 222) Για τον νεοελληνικό ρομαντισμό γενικά βλ. μεταξύ άλλων: Κ. Θ. Δημαράς: *Ελληνικός ρομαντισμός*, Αθήνα: Ερμής 1994, αλλά και την πιο πρόσφατη μελέτη της Σόνια Ιλίνσκαγια: *Στην τροχιά του ρομαντισμού Η ρομαντική ποίηση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2008. Για την σχέση του νεοελληνικού ρομαντισμού σε σχέση τον ευρωπαϊκό βλ. μεταξύ άλλων Βελουδής Γιώργος: «Ο επτανησιακός, ο αθηναϊκός και ο ευρωπαϊκός ρομαντισμός». Στο του ίδιου: *Μονά – Ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα: Γνώση 1992: 97-123.

⁶ Veloudis, Georg: *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*. Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert 1983. Για τον ρομαντισμό (1830-1880) βλ. σελ. 122-284.

⁷ Güthenke Constanze: *Placing modern Greece*. Oxford; New York: Oxford University Press 2008.

⁸ Βλ. μεταξύ άλλων τις μελέτες των Σαχίνη, Καρπόζηλου, Δανόπουλου και Χατζοπούλου, Ταμπάκη. (Σαχίνης, Απόστολος: *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλαιών περιοδικών*. Αθήνα: [χ.ε] 1964. Καρπόζηλου, Μάρθα: *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1991. Δανόπουλος, Κωστής – Χατζοπούλου, Λίτσα: *Η Ευτέρπη (1847-1855)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997. Ταμπάκη, Άννα: «'Εφημερίς' ή 'περιοδικό'. Προς μια τυπολογία του περιοδικού τύπου εν τη γενέσει». Στο: Λουκία Δρούλια (Επιμ.): *Ο ελληνικός Τύπος, 1784 ως σήμερα Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*. ΙΝΕ/ΕΙΕ: Αθήνα 2005: 92-99.)

⁹ Για το θέμα βλ. το άρθρο της Στέσης Αθήνη στο παρόντα τόμο των πρακτικών του Ε' Πανευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της ΕΕΝΣ.

κείμενα, τα οποία συχνά εμπεριέχουν και μια πληθώρα σημαντικών πληροφοριών σχετικών με το ιδεολογικό - κοινωνικό – πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο έδρασε ο βιογραφούμενος, υπάρχουν και πρωτότυπες μεταφράσεις κειμένων, ορισμένες φορές συνοδευόμενες από σχόλια, άλλες φορές όχι.

Και αν μέσα από αυτά τα εκ πρώτης όψεως στην πλειοψηφία τους απλώς εγκυκλοπαιδικά άρθρα σκιαγραφείται όχι μόνο η ταραχώδης πνευματική ζωή της Γερμανίας, αλλά και οι ποικίλες προϋποθέσεις του ρομαντικού φαινομένου, μέσα από τις μεταφράσεις πρωτότυπων έργων εισάγεται και μεταλλάσσεται ταυτόχρονα η ιδιαίτερη θεματολογία και η προβληματική του γερμανικού Ρομαντισμού στην Ελλάδα προσαρμοζόμενη στις ανάγκες της αναζήτησης μιας προσωπικής, εθνικής φωνής. Το ότι αυτή η πρόσληψη και μετάλλαξη ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις επιλόχιες επιπλοκές της γέννησης ενός έθνους και είχε πολλές αντιφατικές όψεις το καταδεικνύει η μελέτη του κόρπους των κειμένων που περιέχονται στο περιοδικό τύπο της εποχής

Ακολουθούν δύο σύντομα παραδείγματα, που θεωρώ, υπογραμμίζουν την σημασία του κόρπους αυτού για τους μελετητές, που ενδιαφέρονται για την ιστορία της πρόσληψης του γερμανικού Ρομαντισμού και της «συμμετοχής» του στη διαμόρφωση της εθνικής γραμματείας. Πρόκειται για τέσσερα άρθρα, που δημοσιεύτηκαν στο ελληνικό περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα, και αφορούν δύο μεταφράσεις της *Lenore* του Gottfried August Bürger και δύο μεταφράσεις μιας σύντομης βιογραφίας του βασιλιά των ρομαντικών όπως τον αποκάλεσε ο Christian Friedrich Hebbel, του Johann Ludwig Tieck¹⁰.

III.

Μια σύντομη βιογραφία του Ludwig Tieck δημοσιεύτηκε στην Ευτέρπη το 1854. Το κείμενο που είναι μεταφρασμένο από τα γαλλικά, όπως δηλώνεται στο τέλος, παρουσιάζει την ταραχώδη ζωή του Λουδουβίκου Τιέκου, όπως τον αποκαλεί συνδέοντας την με το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο έζησε, ενώ εξάγει την συμβολή του στη θεμελίωση και κυριαρχία Ρομαντισμού στη Γερμανία. Σε αυτό το πλαίσιο δίνει έναν σχετικά εκτεταμένο ορισμό της ρομαντικής ποίησης. Ο μεταφραστής αναφέρεται μεταξύ άλλων στην «αρχαία δημοτική της πατρίδας του ποίησιν», την οποία ο Tieck την «μετέβαλε εις μεν τον τύπον νεώτερον, διετήρησεν όμως τον χαρακτήρα και το πνεύμα, την ευπιστίαν εκείνην και αφέλειαν, τα ανήκουσιν εις μόνον την νηπιότητα των ανθρώπων και των λαών.» (Ευτέρπη 1854, 115) Για την «ρομαντική σχολή» διαβάζουμε ότι διέγειρε το εθνικό πνεύμα και την επιθυμία της αναγεννήσεως και του μεγαλείου της Γερμανίας.

¹⁰ Ο Hebbel χαρακτηρίζει τον Tieck ως «βασιλιά των ρομαντικών» το 1853 στην νεκρολογία του μεγάλου ποιητή. (Rath 1996, 251)

Και αυτά είναι πράγματι σε γενικές γραμμές ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του Ρομαντισμού όπως εκφράστηκε στη Γερμανία. Η διέγερση του εθνικού πνεύματος και η αναγέννηση της Ελλάδας είναι και οι αυτονόητοι στόχοι των ελλήνων ρομαντικών ποιητών και σε αυτό το επίπεδο μοιάζουν να υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες μεταξύ ελληνικού και γερμανικού Ρομαντισμού. Τα ερώτημα φαντάζομαι που τίθεται ωστόσο για ένα λογοτέχνη της εποχής που αυτοπροσδιορίζεται ως ρομαντικός είναι που τοποθετείται χρονικά η νηπιακή ηλικία των νεοελλήνων και ποια είναι η «αρχαία δημοτική ποίηση» της Ελλάδας, μια επιλογή βέβαια του μεταφραστή, ενδεικτική της εγχώριας προβληματικής περί γλώσσας και περί ποίησης.

Το λεγόμενο γλωσσικό ζήτημα είναι άλλωστε ένα ζήτημα το οποίο οι ρομαντικοί χειρίστηκαν ιδιαιτέρως αμφίθυμα. Ο Ραγκαβής π.χ., συγγραφέας του *Δήμος και Ελένη* το 1831, το 1840 τρία χρόνια μετά την δήλωση πίστης στο Ρομαντισμό στον πρόλογο της *Φροσύνης*, δημοσιεύει ένα ποίημα σε «στίλβουσα καθαρεύουσα», όπως τόσο ωραία το διατυπώνει ο Μάριο Βίτι. (Vitti 2008, 224) Και δεν είναι ο μόνος που εκκινώντας από την διεκδίκηση της απόλυτης λογοτεχνικής ελευθερίας, ενός δικαιωματικού για την τέχνη αυθορμητισμού που επιτάσσει ο γερμανικός Ρομαντισμός, όπως άλλωστε και γενικότερα ο Ρομαντισμός, θεωρεί κατόπιν νόμιμη μόνο την αρχαϊζουσα γλώσσα.

Οι γερμανοί ρομαντικοί ποιητές, ανάμεσα τους και ο Tieck, δεν επιθυμούσαν την επιστροφή στη αρχαία γερμανική γλώσσα και πάντως δεν είχαν σκοπό να αναβιώσουν την «αρχαία δημοτική ποίηση», για να επαναλάβουμε το οξύμωρο σχήμα του ανώνυμου μεταφραστή της βιογραφίας, αλλά να περιλάβουν στον λογοτεχνικό κανόνα κι εκείνα τα λογοτεχνικά κείμενα της γερμανικής παράδοσης που έως τότε ήταν εκτός: δηλαδή την ως επί των πλείστων προφορική, λαϊκή παράδοση και τα μεσαιωνικά λογοτεχνήματα¹¹. Αντιθέτως η ποιητική τους απαιτούσε την μίμηση μιας γλώσσας πηγαίας και αυθόρμητης και από αυτή την άποψη και στη μεταφρασμένη βιογραφία του «βασιλιά των γερμανών ρομαντικών ποιητών» δεν αντανακλώνται παρά οι εγγενείς αντιφάσεις του ελληνικού Ρομαντισμού, αντιφάσεις που οδήγησαν στη δημιουργία του όρου «κλασικορομαντισμός», που χρησιμοποιεί για πρώτη φορά ο Ραγκαβής (Δημαράς 1985, 271) και χαρακτηρίζει την αθηναϊκή σχολή, έναν όρο εξίσου οξύμωρο με τον όρο «αρχαία δημοτική ποίηση».

Ενδιαφέρον αλλά και ενδεικτικό της «άναρχης» πρόσληψης του γερμανικού ρομαντισμού είναι ωστόσο ότι η ίδια πρωτότυπη βιογραφία του Tieck είχε ήδη μεταφράσει και δημοσιευτεί και στο τεύχος 101 της Ευτέρπης το 1851. Σε αυτή την πρώτη μετάφραση

¹¹ Ο Tieck ασχολήθηκε μεταξύ των άλλων εντατικά και με την μεσαιωνική γερμανική λογοτεχνία, την οποία επιχείρησε να «εκμοντερνίσει», ώστε να την καταστήσει πιο προσιτή στο αναγνωστικό κοινό και προφανώς σε αυτή του ενασχόληση αναφέρεται το πρωτότυπο άρθρο. (Meves 2011, 207-218)

που είναι όπως και η δεύτερη ανυπόγραφη, ο Τιέκος ονομάζεται Τικ, δεν υπάρχει αναφορά στη γλώσσα προέλευσης του κειμένου, ενώ η γλώσσα του μεταφράσματος είναι μια σαφώς πιο αρχαίζουσα καθαρεύουσα από ότι στη δεύτερη μετάφραση. Στο επίμαχο σημείο που ο δεύτερος μεταφραστής είχε επιλέξει τον όρο «αρχαία δημοτική ποίηση» διαβάζουμε: «πρώτος ο Τικ εξήγαγεν εις φως τας αρχαίας εθνικάς ποιήσεις, τα οποίας ενέδυσσε με νέα χρώματα, διατηρών όμως προπάντων το πνεύμα και την φυσιογνωμίαν, την πίστην εκείνην και την απλότητα, ήτις ανήκει μόνον εις την παιδικήν των ανθρώπων και των λαών ηλικίαν.» (Ευτέρπη 1851, 133)

Η «νηπιακή ηλικία» ονομάζεται δηλαδή «παιδική ηλικία», ενώ η «αρχαία δημοτική ποίηση» ονομάζεται «αρχαίες εθνικές ποιήσεις», μια διατύπωση που αφήνει τον αναγνώστη να φανταστεί ότι ο Tieck ασχολήθηκε με διάφορες εθνικές ποιήσεις. Το επίθετο «εθνικό που επιλέγεται στη μετάφραση έχει βέβαια τη σημασία του για τους έλληνες ρομαντικούς ποιητές: και ο ελληνικός Ρομαντισμός συμμετέχει ενεργά στην διαμόρφωση της νέας εθνικής ταυτότητας, της νέας εθνικής γραμματείας. Η μεγάλη διαφορά που περνά βέβαια και στις δύο μεταφράσεις απαρατήρητη είναι ότι ο Tieck ασχολούμενος με την «αρχαία ποίηση» της πατρίδας του επιχειρεί να αναδείξει μια έως τότε περιφρονημένη ποίηση. (Meves 2011, 207)

Οι νεοέλληνες έχουν το αντίθετο ακριβώς πρόβλημα: η δόξα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας ρίχνει βαριά την σκιά της πάνω τους και σε αυτό το πλαίσιο η πρώτη μετάφραση μοιάζει να τους ενθαρρύνει να συνεχίσουν να προσπαθούν να βρουν τα νέα χρώματα με τα οποία θα ενδύσουν το παρελθόν, ενώ η δεύτερη μάλλον οραματίζεται την συνύπαρξη δημώδους και αρχαίζουσας γλώσσας. Και οι δύο μεταφράσεις αφήνουν ωστόσο μετέωρο το δύσκολο ερώτημα το ποια είναι η παιδική ηλικία του λαού της Ελλάδας ή των «λαών της Ελλάδας», μιας έκφρασης, που όπως θα δούμε στη συνέχεια χρησιμοποιεί ένας σύγχρονος του ανώνυμου μεταφραστή, ο Γεώργιος Ζαλοκώστας.

IV.

Ο Ζαλοκώστας μεταφράζει το 1854 την μπαλάντα *Λεονώρα* του Gottfried August Bürger.¹² Ο Ζαλοκώστας είναι σύγχρονος του Ραγκαβή, του οποίου το *Δήμος και Ελένη* έχει όπως κατέδειξαν οι Αναγνωστάκη και Γεωργαντά έχει και αυτό αναφορές στην *Λεονώρα*. (Αναγνωστάκη, Γεωργαντά 1989, 66-67) Η μετάφραση παρουσιάζεται στο πλαίσιο μιας μάλλον απλοϊκής συγκριτολογικής μελέτης: ο Ζαλοκώστας μεταφράζει τη *Λεονώρα* για να

¹² Για τις μεταφράσεις της *Ελεονώρας* στα ελληνικά έχει κάνει μεταξύ άλλων μια μελέτη η Κίρκη Κεφαλέα με τίτλο «Οργή θεού» που αφορά τις μεταφραστικές περιπέτειες του ποιήματος. Τη σύγκριση με το τραγούδι του νεκρού αδελφού έχει κάνει πριν τον Ζαλοκώστα ήδη ο Φωριέλ το 1825, και τη σύζήτηση για τις ομοιότητες και τις διαφορές συνέχισαν αργότερα και άλλοι όπως ο π.χ. ο Ψυχάρης και άλλοι. (Κεφαλέα 1999, 18-35).

την συγκρίνει με την γνωστή ελληνική παραλογή του νεκρού αδελφού (*Μάνα με τους εννιά σου γιούς και με τη μια σου κόρη*), την οποία τιτλοφορεί *Νυκτερινόν ταξείδι*.

Η *Λεονώρα* που γράφτηκε 1773 ή το 1774 στο απόγειο της Θύελλας και Ορμής στη Γερμανία (το 1774 δημοσιεύεται και ο Βέρθερος του Goethe) είχε ήδη μεταφραστεί στα ελληνικά από 1847 από τον Γεώργιο Τερτσέτη, όταν ο Ζαλοκώστας την ξαναμεταφράζει στη Ευτέρπη χωρίς να κάνει καμία αναφορά στον Τερτσέτη. Το άρθρο που έχει τον τίτλο *η Ελεονώρα του Βούργερ* ξεκινά με το ποίημα. Πρόκειται για μια συνοπτική μετάφραση - ολόκληρες στροφές του ποιήματος μένουν αμετάφραστες – και μάλιστα σε πεζό λόγο, πράγμα που δεν εμποδίζει τον Ζαλοκώστα να γράψει μετά

Λέγουσιν οι Γερμανοί φιλόλογοι ότι μόνον το άσμα τούτο [το οποίο έχει μεταφράσει σε πρόζα] ήρκει να περιβάλη δια δόξης αιωνίας τον ποιητήν Βούργερ, εν μόνον προσθέτομεν ημείς, ότι η δόξα ελληνική. Το κατωτέρω δημοτικόν άσμα έμπνευσις αγνώστου ποιητού των λαών της Ελλάδος είναι πολύ προγενέστερον της Ελεονώρας του Βούργερ, ήτις αντίς Αρετής ωνομάσθη Ελεονώρα και αντί αδελφής έγινε μνηστή». (Ζαλοκώστας 1854, 307-308)

Ακολουθεί η παραλογή του νεκρού αδελφού και η σύγκριση των δύο κειμένων.

Και τα δύο άσματα περικλείουσι μάθημα ηθικόν [...]. Η ρομαντική φαντασία του Βούργερ καλλύνει τον μύθον δια της τέχνης και δι' αυτής μάλλον εγγίζει τας χορδάς της καρδιάς, του δε Έλληνος Βάρδου η ανατολική φαντασία, είναι παντή άμοιρος τέχνης και δια φυσικωτέρων μέσων εμπνέει το πάθος και τον οίκτον. Η Ελεονώρα είναι πηγή περικαλλής αναβρύουσα από συμπλέγματος Τριτώνων και Ναϊάδων, η Αρετή είναι βρύσις αυτόματος, ρέουσα και μοσχοβολούσα μεταξύ των ορεινών κρίνων και μανουσακίων της. Αγνοούντες το όνομα του έλληνος ποιητού, ας είπωμεν ολίγας λέξεις περί του αντιζήλου του» (ό.π. 308)

και με ένα σύντομο βιογραφικό του Bürger κλείνει το άρθρο.

Η ελληνοκεντρική οπτική του Ζαλοκώστα είναι ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα: πηγή της δόξας είναι ο ανώνυμος έλληνας βάρδος, η ποίηση των λαών της Ελλάδας, μιας Ελλάδας που όπως υποδεικνύεται από την χρήση του πληθυντικού αριθμού του *λαού* δεν είναι παρά ένα έθνος υπό κατασκευή. Το πιο ενδιαφέρον ωστόσο είναι το σκεπτικό του Ζαλοκώστα και συγκεκριμένα ότι η ρομαντική τέχνη είναι συνώνυμη της ποιητικής τεχνικής, που συνδέεται παραδειγματικά με τον πολιτισμό και με την μυθολογία της αρχαίας Ελλάδας. Και γι αυτό η Ελεονώρα είναι πηγή «αναβρύουσα από συμπλέγματος Τριτώνων και Ναϊάδων», ένα σιντριβάνι δηλαδή με αρχαϊκό διάκοσμο, ενώ από την άλλη έχουμε την «άμοιρο τέχνης, αυτόματη βρύση» στο τραγούδι του νεκρού αδελφού, μια φυσική πηγή η οποία με την σειρά της συνδέεται με την φαντασία της ανατολής.

Θα μπορούσαμε να παρουσιάσουμε τις παραδειγματικές σειρές που σχηματίζονται στο σκεπτικό που αναπτύσσει ο Ζαλοκώστας ως εξής:

- ανώνυμη (ελληνική) ποίηση
- επώνυμη (ξένη) ποίηση

• φύση	• τέχνη
• *νεώτερη* Ελλάδα	• αρχαία Ελλάδα
• φαντασία (αυτόματη βρύση)	• μυθολογία (Τρίτωνες και Ναϊάδες)-
• ανατολή	• *δύση* ¹³

Αυτό το σχήμα είναι ενδεικτικό για τις ζυμώσεις που γίνονται την εποχή αυτή και αφορούν την διαμόρφωση της νέας εθνικής γραμματείας και της νεοελληνικής ταυτότητας. Ειδικά το ποιητικό έργο του Ζαλοκώστα, ο οποίος τα μισά του ποιήματα τα έγραφε στη καθαρεύουσα και τα άλλα μισά στη δημοτική, καταδεικνύει emphatically τις αντιφατικές όψεις του ρομαντικού μοντέλου στην νέα Ελλάδα.

Τα ποιήματα που έγραφε ο Ζαλοκώστας στην καθαρεύουσα ήταν προορισμένα για τους ποιητικούς διαγωνισμούς και τα άλλα τα της δημοτικής ήταν για «οικιακή χρήση». (Vitti 2008, 227) Ειδικά αυτά τα τελευταία ήταν ιδιαίτερα αγαπητά και είναι ακόμα και σήμερα όπως πχ. το «Μια βοσκοπούλα αγάπησα, μια ζηλεμένη κόρη και την αγάπησα πολύ, ήμουν αλάλητο πουλί, δέκα χρονών αγόρι». Και ακριβώς τέτοιου είδους ποιήματα, που μοιάζουν δημόδη, είναι και το ιδανικό του γερμανικού Ρομαντισμού, και τέτοια ποιήματα έγραψε και ο Tieck και ο Heine πολλά. Και αυτό ακριβώς το μοντέλο ακολουθεί και η *Λεονώρα* του Bürger, ο οποίος θα βρει ένα μεγάλο θαυμαστή στο πρόσωπο του Άγγελου Βλάχου.

Στη Χρυσσαλίδα το 1863 ο Βλάχος αφού θα μεταφράσει απευθείας από τα γερμανικά το ποίημα ολόκληρο σεβόμενος ταυτόχρονα τη μετρική του μορφή του, θα στραφεί εναντίον του Ζαλοκώστα, που θεώρησε ότι η δόξα του ποιήματος ήταν ελληνική αμφισβητώντας με αυτό τον τρόπο την πρωτοτυπία της *Λεονώρας*. Σύμφωνα με το Βλάχο το ποίημα του Bürger είναι ένα «αριστούργημα» από εκείνα τα «γραφέντα άπαξ αποθανατίζουν τον ποιητή των». (Βλάχος 1863, 275) Ο Bürger με το ποίημα αυτό, «με ένα άλμα» γράφει ο Βλάχος, βρέθηκε στον Παρνασσό. Συγκρίνοντας βέβαια τα δύο ποιήματα το ελληνικό και το ποίημα του Bürger παραδέχεται ότι το τραγούδι του νεκρού αδελφού, το οποίο παραθέτει από την συλλογή του Πασσόβ (Λειψία 1860) – ενώ ο Ζαλοκώστας προφανώς το καταγράφει από μνήμης – έχει κάποια ομοιότητα με το γερμανικό. Ωστόσο βλέπει «μέγιστη διαφορά» στην «εσωτερική βάση των ποιημάτων (sic)!

Εις εκείνην [την Λεονώρα] επέρχεται ο φανταστικός και φρικτός της μνηστής θάνατος ως θεία τις τιμωρία [...] ενώ ο θάνατος της δυστυχούς Αρετής παρίσταται όλως αδικαιολόγητος υπό του έλληνοσ αοιδού, και τούτο επιτείνει μεν ίσως κατ' επιφάνειαν την φρίκην της καταστροφής, αλλ' η φρίκη αυτή, αδικαιολόγητος ψυχολογικώς, εξαλείφεται μετά μικρόν, και η εντύπωση του ποιήματος προσκαίρως μόνον παραμένει εις τη ψυχήν του αναγνώστου». (Βλάχος 1863, 277)

¹³ Με * σημειώνονται οι όροι που λείπουν, αλλά εννοούνται.

Με αυτό το σκεπτικό η σύγκριση ανάμεσα στα όπως το διατυπώνει ο Βλάχος «ωραία αυτοφυή προϊόντα της δημώδους ποίησης» και στα «ωραία προϊόντα του γερμανικού Παρνασσού» αποβαίνει υπέρ του Bürger.

Και προφανώς για να μην έχει κανείς αμφιβολία στην αρχή του άρθρου του, το οποίο σημειώσουμε εδώ ότι είναι υποτίθεται βιογραφία, – η βιογραφία του Bürger καταλαμβάνει όμως μια μικρή παράγραφο στο τέλος του άρθρου που είναι συνολικά έξι σελίδες – διαβάζουμε μια σύντομη διαλογική σκηνή στην οποία παρουσιάζονται φίλοι του Bürger που τον περιμένουν νύχτα συζητώντας και πίνοντας μύρα γύρω από τη φωτιά. Εκείνος έρχεται καθυστερημένος διατάζει «ξύλα εις την εστία και ζύθο» (Βλάχος 1863, 272) και κατόπι τους διαβάζει το νέο του ποίημα την *Λεονώρα!* Στο τέλος της ανάγνωσης οι φίλοι του «έφρισσον σύσσωμοι, πολλοί αυτών έφερον την χείρα επί της κεφαλής των, ίνα καταβάλωσι τας ορθούμενας τρίχας των, και άλλων αι μορφαί είχαν καταστή νεκρών ωχρότεροι». (Βλάχος 1863, 275)

Το ότι ο Βλάχος θεωρεί αριστούργημα την *Λεονώρα* δεν είναι αξιοσημείωτο. Είναι πράγματι ένα αριστούργημα του κινήματος Θύελλας και Ορμής, της πρωτορομαντικής φάσης στην Γερμανία, και επηρέασε σημαντικούς συγγραφείς όπως τον Walter Scott, τον σημαντικό αυτό εκπρόσωπο του αγγλικού Ρομαντισμού, – το πρώτο του δημοσιευμένο κείμενο είναι άλλωστε μια ελεύθερη μετάφραση της *Λεονώρας* με τίτλο *William and Helen* (1796). Αξιοσημείωτο λοιπόν δεν είναι ότι θεωρεί την *Λεονώρα* αριστούργημα, αλλά το ότι, όχι μόνο ο ίδιος, αλλά και το περιοδικό που τον φιλοξενεί η Χρυσαιλίς, στρέφεται σχεδόν προγραμματικά εναντίον του Ρομαντισμού.

Ο Δημήτρης Αγγελάτος σημειώνει για τις μεταφράσεις του Βλάχου στη Χρυσαιλίδα:

[...] η μετάφραση της *Λεονώρας* του Bürger και των *Εξόριστων Θεών* του Heine, όλα δημοσιευμένα στη Χρυσαιλίδα, συντονίζεται με το κλίμα που εκφράζει το περιοδικό και ο ίδιος ο εκδότης του, Ειρ. Ασώπιος, ο οποίος σε εκτενή μελέτη για τον Heine στο πρώτο κιόλας τεύχος της Χρυσαιλίδας εξάγει τη συμβολή του γερμανού ποιητή στον αντι-ρομαντικό αγώνα, σημειώνοντας μεταξύ άλλων ότι κατάφερε θανατηφόρο χτύπημα στο γερμανικό Ρομαντισμό εν ονόματι της (αρχαίας) ελληνικής πλαστικότητας την οποία και αναζητούσε. Ο Βλάχος κάνει αισθητή την αντι-ρομαντική παρουσία του με τα παραπάνω κείμενα [...]. (Αγγελάτος 2003, 58)

Αν όμως ο Heine που θαύμαζε και εκτιμούσε τον Bürger (Kaiser 2007, 268), είναι πράγματι ένας ρομαντικός που εγκατέλειψε τον ρομαντισμό και από αυτή την άποψη η μετάφραση του κειμένου του συνάδει με το αντι-ρομαντικό πνεύμα του περιοδικού, η μετάφραση ενός κατεξοχήν ρομαντικού ποιήματος. όπως είναι η *Λεονώρα*, είναι στο πλαίσιο αυτό είναι ένα οξύμωρο, αντίστοιχο με την «αρχαία δημοτική ποίηση» και τον «κλασικορομαντισμό», οξύμωρα που εξηγούνται από τον διττό στόχο της νέας εθνικής γραμματείας: να αποδειχτεί

άξιος συνεχιστής της αρχαίας παράδοσης μετέχοντας ταυτόχρονα στο ευρωπαϊκό ρομαντικό κίνημα. Το τελευταίο το πέτυχε δημιουργώντας έναν ακόμα ιδιότυπο εθνικό ρομαντισμό.

V.

Η φιλοδοξία των νεοελλήνων λογοτεχνών να χτίσουν γέφυρες που να συνδέουν το παρόν με το παρελθόν και ταυτόχρονα την νέα Ελλάδα με την φωτισμένη δύση οδηγεί στο βασικό διχασμό που χαρακτηρίζει την λογοτεχνία της εποχής: τον διχασμό μεταξύ καθαρεύουσας και δημοτικής. Ο Δημήτρης Δημηρούλης μιλάει και πολύ σωστά σε αυτό το πλαίσιο για «ενεργητική λήθη και εθνικό εξαναγκασμό». (Δημηρούλης 2011, 88) Η καθαρεύουσα σήμαινε την χειραγώγηση της ιστορίας, την επιλεκτική δηλαδή διαγραφή από τη συλλογική μνήμη των «σκοτεινών αιώνων» της δουλείας και της αμάθειας. Η ομιλούμενη γλώσσα από την άλλη υπενθύμιζε όχι μόνο όλα όσα απωθούσε η καθαρεύουσα αλλά και το πιο πρόσφατο παρελθόν: εκείνο του απελευθερωτικού αγώνα, χωρίς τον οποίον κανείς δεν θα μπορούσε να επιχειρήσει να επιβάλλει την καθαρότητα της ελληνικής γλώσσας. Το αντιθετικό ζεύγος καθαρεύουσα – δημοτική συνδεόταν από μια σειρά ένα άλλα αντιθετικά ζεύγη που καθόρισαν την λογοτεχνία της εποχής όπως το θεσμικό / επώνυμο / δημόσιο / (π.χ. ποιητικοί διαγωνισμοί) και το ιδιωτικό / ανώνυμο / ατομικό.

Για τους έλληνες ρομαντικούς που κινούνται στη δημόσια σφαίρα η εθνική ποίηση δεν (μπορεί να / πρέπει να) είναι η δημοτική ποίηση. Είναι η λόγια, επώνυμη ποίηση που γράφεται σε μια «καθαρή», αρχαϊζούσα γλώσσα γιατί αυτή είναι το ιδανικό όχημα της εθνικής αναδημιουργίας. Από την άλλη υπάρχει μια ζωντανή ανώνυμη λαϊκή παράδοση, μια γλώσσα, που έχει την πρωτοκαθεδρία στον ιδιωτικό χώρο και που θυμίζει διαρκώς εκείνο το μέρος της ιστορίας που οφείλει στο όνομα της νέας εθνικής ταυτότητας να υποπέσει σε λήθη, να απωθηθεί, να αποσιωπηθεί. Δεν είναι μόνο οι μεταφράσεις της βιογραφίας του Tieck που δείχνουν αυτόν ακριβώς αυτόν τον διχασμό δίνοντας τόσο την επιλογή «αρχαία δημοτική ποίηση», όσο και την κυρίαρχη στον ελληνικό Ρομαντισμό ιδέα περί μιας «αρχαίας εθνικής ποίησης». Είναι και τα κείμενα των Ζαλοκώστα και Βλάχου, στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω.

Αυτά βάζουν στη συζήτηση και ένα άλλο σημαντικό για την εποχή δίπολο, το δίπολο δύση – ανατολή. Το γεγονός ότι το άρθρο του Βλάχου μοιάζει να εγκαταλείπει πλήρως το σχήμα του Ζαλοκώστα δεν είναι άνευ σημασίας. Στο άρθρο του Βλάχου διαφαίνεται, και αυτό είναι σημαντικό, ότι η εθνική γραμματεία συγκροτείται υπό το φως της δύσης που επιβάλλεται σταδιακά πάνω στην ανατολή, μεταλλάσσοντας και προσαρμόζοντας παράλληλα το ευρωπαϊκό ρομαντικό υλικό στην νεο-ελληνική πραγματικότητα.

Το γεγονός ότι η μετάφραση της ρομαντικής *Λεονώρας* του Βλάχου σε άψογη καθαρεύουσα θεωρείται από τον Αισώπιο και τους συγχρόνους του ως αντι-ρομαντική χειρονομία, δεν δείχνει μόνο την ερμηνευτική «μεταποίηση» που έχει υποστεί ο γερμανικός Ρομαντισμός και ο Ρομαντισμός γενικά, όσο και το πόσο ελαστικός είναι ο Ρομαντισμός. Τόσο πολύ που μπορεί να ερμηνευτεί και ως Αντι-Ρομαντισμός. Και ο Heine ως ένας αντι-ρομαντικός ρομαντικός είναι το καλύτερο παράδειγμα αυτής της πολυφυσής ποιητικής πρακτικής και ίσως γι αυτό αγαπήθηκε τόσο πολύ από τους Έλληνες. Ο ίδιος, νομίζω, όπως άλλωστε και ο Bürger, ο οποίος οραματίστηκε μια ποίηση που θα αφορούσε και τον «αμαθή» λαό¹⁴, δεν θα έγραφε ποτέ στην καθαρεύουσα.¹⁵

Βιβλιογραφία

- Beutin, Wolfgang: *Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 6^η έκδ., Stuttgart: Metzler 2001.
- Borchmeyer, Dieter: «Zur Typologie des Klassischen und des Romantischen». Στο: Walter Hinderer (Επιμ.): *Goethe und das Zeitalter der Romantik*. Würzburg: Königshausen & Neumann 2002: 19–29.
- Borries, Ernst von/Borries, Erika von: *Aufklärung und Empfindsamkeit. Sturm und Drang*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1991.
- Kaiser, Gerhard: *Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang*. 6^η έκδ., Tübingen : UTB 2007.
- Lovejoy, Arthur O.: «On the Discrimination of Romanticisms». *PMLA* 39 (1924): 229–253.
- Meves, Uwe: «Altdeutsche Literatur». Στο: Claudia Stockinger/Stefan Scherer (Επιμ.): *Ludwig Tieck. Leben, Werk, Wirkung*. Berlin, Boston 2011: 207–218.
- Osterhammel, Jürgen: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. 5^η έκδ., München: C.H. Beck 2010.
- Rath, Wolfgang: *Ludwig Tieck das vergessene Genie. Studien zu seinem Erzählwerk*, Paderborn; Wien: Schöningh 1996.
- Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. 3^η έκδ., Αθήνα: Οδυσσέας 2008.
- Αγγελάτος, Δημήτρης: *Πραγματικότητας και ιδανικών. Ο Άγγελος Βλάχος και ο αισθητικός κανόνας της αληθοφάνειας 1857-1901: Λογοτεχνία και θεωρία λογοτεχνίας στο Β ήμισυ του 19ου αιώνα*,. Μεταίχμιο: Αθήνα 2003.
- Αναγνωστάκης Ηλίας, Γεωργαντά Αθηνά «Τα ρομαντικά «δημοτικά» ποιήματα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, Α. Η Ταξιδεύτρια και η γενεαλογία της». *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 1(1989): 56-73.

¹⁴ Η ποιητική του Bürger προέβλεπε ότι η ποίηση έπρεπε να απευθύνεται και να αφορά ολόκληρο τον λαό, να είναι δηλαδή μια πραγματικά λαϊκή ποίηση. Όταν το 1791 ο Schiller τον κατηγορήσε ότι θυσίασε την τέχνη για να ικανοποιήσει τα γούστα του αμαθούς λαού, ο Bürger ανασκεύασε την έννοια του «λαού» που χρησιμοποιούσε, διαχωρίζοντας τον σε αμαθείς και μορφωμένους, στους οποίους και οφείλει να απευθύνεται η ποίηση. (Borries 1991, 214)

¹⁵ Δεν είναι τυχαίο ότι είναι μια δίγλωσση στη δημοτική και στη καθαρεύουσα συλλογή ποιημάτων το «Τρυγόνες και έχιδνα» του Παπαδιαμαντόπουλου, του μετέπειτα Jean Moreas, που προετοιμάζει την εκδήλωση της γενιάς του 1880. Ο Παπαδιαμαντόπουλος εκτός από πρωτότυπα ποιήματα περιλαμβάνει στη συλλογή και κάποιες μεταφράσεις. Ο Goethe και ο Schiller εκπροσωπούνται με ένα ποίημα ο καθένας, ενώ ο Heine, ένας ποιητής τότε παραγνωρισμένος στην πατρίδα του που έγινε γνωστός στην Ελλάδα μέσω του περιοδικού τύπου ως ένας αντι-ρομαντικός ποιητής, με δύο. Και τα δύο είναι στη καθαρεύουσα. Για τον Heine και την πρόσληψη του στην Ελλάδα έχουν γραφτεί πολλά. Βλ. μεταξύ άλλων την πρόσφατη μελέτη της Κατερίνας Μητραλέξη. (*Η πρόσληψη του Heinrich Heine στην Ελλάδα. Κριτική θεώρηση*. Μαδρίτη: Ediciones del Orto/Ediciones Clásicas 2012).

Ανωνύμου: «Λουδοβίκος Τιέκος». *Ευτέρπη* 53(1854): 115-117.
Ανωνύμου: «Λουδοβίκος Τικ». *Ευτέρπη* 101(1851): 113-115).
Βλάχος, Άγγελος, «Ο Βύργερ». *Χρυσσαλίσ* 9(1863): 271-277.
Δημαράς, Κ. Θ.: *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 7^η έκδ, Αθήνα: Ίκαρος, 1985.
Δημηρούλης, Δημήτρης: *Η διαμάχη για την ποίηση: Τα κείμενα και οι αντιδράσεις. Εμμανουήλ Ροΐδης, Άγγελος Βλάχος*. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 2011.
Ζ[αλοκώστας}, [Γεώργιος]: «Η Ελεονώρα του Βούργερ». *Ευτέρπη* 37(1854): 306-308.
Κεφαλέα, Κίρκη: *Οργή Θεού. Οι ελληνικές εκδοχές της Ελεονώρας του Μπύργκερ*. Αθήνα: Νεφέλη 1999.